

Wstęp

Pytanie: kim jesteś? to wstęp do nawiązania relacji. Konieczność samookreślenia się „wymuszana” w nawiązywanych relacjach społecznych nie znika wraz z intensyfikacją relacji społeczno-kulturowych, której sprzyja otwartość granic, niwelacja ich znaczenia, dokonująca się zarówno dzięki zniesieniu różnego typu barier ograniczających swobodę przemieszczania się w przestrzeni (takich, jak m.in. administracyjnych, transportowych czy ekonomicznych) oraz rozwój nowoczesnych technologii ułatwiających komunikowanie się, zapewniających nieograniczoną czasem i przestrzenią możliwość interakcji (szczególną rolę w tym zakresie odgrywa Internet). Można wręcz stwierdzić, że wraz ze wzrostem zróżnicowania i doświadczania różnorodności określenie: kim jestem? zyskuje na znaczeniu. Współcześnie udzielenie odpowiedzi na to pytanie: kim jestem? jest niewątpliwie znacznie bardziej skomplikowane, niż jeszcze nieco ponad trzy dekady temu. Złożone procesy o globalnym charakterze są jednym z zasadniczych czynników sprawiających, że w zależności od sytuacji, kontekstu, momentu, etapu życiowego, na jakim znajduje się jednostka, ma ona do wyboru wiele płaszczyzn odniesień tożsamościowych, można wręcz ulec wrażeniu, że zbyt wiele. Mnogość płaszczyzn odniesień tożsamościowych, złożoność relacji, w jakich pozostają one względem siebie jest nie tylko pochodną środowiska społecznego, w którym funkcjonuje dana jednostka, ale także zależy od poziomu jej kompetencji i stanu świadomości społeczno-kulturowej. Ponadto wyborowi treści składających się na tożsamość nie ułatwia współcześnie zmniejszające się znaczenie tradycyjnych punktów odniesienia tożsamościowego, zanik kulturowych całości, terytorialnie zorganizowanych zbioro-

wości, osłabienie więzi społecznych, narastające tendencje migracyjne i globalizacyjne. To tylko jedne z wielu czynników, do których brak możliwości odwołania utrudnia realizację współczesnych projektów tożsamościowych, narażonych tym samym na ryzyko niepowodzenia. Z drugiej strony rosnąca pluralizacja życia, pojawienie się wielu możliwości wyboru, nacisk na indywidualizację stwarzają warunki do kształtowania tożsamości w sposób dowolny i wybrany przez jednostkę (oczywiście proces ten nie jest pozbawiony dylematów związanych z koniecznością wybierania). Można powiedzieć, że jednostka nigdy tak intensywnie, jak obecnie, nie doświadczyła potrzeby określenia tożsamości, bo nigdy nie dysponowała tak szerokim wachlarzem możliwości wyboru przynależności, przy jednoczesnej swobodzie jego dokonywania. Jednocześnie jednak nigdy w tak wysokim stopniu nie doświadczyła niepewności związanej z podejmowaniem decyzji i dokonywaniem wyboru, która stała się stałym elementem codziennego doświadczenia jednostki za sprawą braku jasnych kryteriów oceny konsekwencji wyborów oraz zaniku trwałych punktów odniesienia dla podejmowania decyzji w zakresie kształtowania tożsamości.

Ponowoczesność z racji globalnego, złożonego i w coraz większym stopniu sieciowego przebiegu zmian niewątpliwie prowadzi do intensyfikacji dyskursów tożsamościowych w obszarze codziennego życia, ale przebiegających także w sferze nauki, w obrębie której często przybierają one postać sporów wokół sposobów definiowania tożsamości. Na gruncie socjologii (ale także innych nauk, w obrębie których zagadnienie tożsamości jest poruszane) spory te towarzyszą pojęciu tożsamości od momentu jego pojawienia się (kwestię kontrowersji i dylematów związanych z tym pojęciem podejmuję nieco szerzej w pierwszym rozdziale). Zmieniająca się rzeczywistość społeczno-kulturowa, nowe wymogi stawiane przed jednostką, ulegający przeformułowaniu sposób postrzegania miejsca i roli jednostki w społeczeństwie oraz narastająca wraz z rozwojem nauki wielość, a także różnorodność perspektyw teoretycznych i analitycznych towarzyszących i będących rezultatem poznawania

rzeczywistości czy wreszcie towarzyszący poznaniu rozrost wiedzy o rzeczywistości łącznie sprawiają, że ów spór wraz z upływem czasu przybiera odmienną postać. Choć jego rozstrzygnięcie nie jest przedmiotem pracy, to na jej wstępie ustosunkowanie się do kwestii związanych z najczęściej przywoływanymi dylematami teoretycznymi stale obecnymi w dyskusjach i analizach tożsamości, pozwoli wyznaczyć kierunek i określić ramy pojęciowe, w obrębie których prowadzona będzie analiza tożsamości w tej pracy.

Odwołując się do ustaleń Jerzego Szackiego można mówić o czterech charakterystycznych dla współczesności punktach spornych pojawiających się w trakcie rozważań nad tożsamością, wyrażanych następującymi dychotomiami:

1. tożsamość społeczna jednostki vs. tożsamość zbiorowa;
2. samowiedza vs. „sposób życia”;
3. esencjalizm vs. konstruktywizm, los czy wybór;
4. „struktura” vs. „wiązka”: zbiór czy system¹.

W tym miejscu szerzej odniosę się do dwóch pierwszych dylematów, co pozwoli określić podstawy prowadzonej tu analizy. Kwestie, do których odnoszą się pozostałe dylematy są już elementem samej analizy, co oznacza, że nawiążę do nich w dalszej części pracy. Kształtowanie tożsamości rozumianej jako formuła nadawana społecznie, zjawisko istniejące niezależnie od jednostek i wymagające odkrycia (co odpowiada stanowiskom esencjalnym) oraz jako wytwór działań jednostek, proces konstruowania (co z kolei odpowiada stanowiskom konstruktywistycznym) jest ujmowane jako jeden z elementów określających specyfikę tożsamości tradycyjnej oraz nowoczesnej i ponowoczesnej/późnonowoczesnej. Uprzedzając nieco treści pojawiające się w dalszej części książki, chciałam nadmienić, zgadzając się ze stanowiskiem J. Szackiego, że istnienie obu form kształtowania tożsamości nie wyklucza się wzajemnie, choć niewątpliwie każda dominuje w odmiennym typie społeczeństwa,

¹ J. Szacki, *O tożsamości (zwłaszcza narodowej)*, „Kultura i Społeczeństwo” nr 3, 2004, s. 32-39.

a tym samym określa jego specyfikę, będąc jednocześnie przez owo społeczeństwo określaną. Dylemat „struktura” czy „wiązka” dotyczy problemu współcześnie narastającej wielości i różnorodności odniesień tożsamościowych/identyfikacyjnych, przed wyborem których jednostka staje w trakcie kształtowania tożsamości. Zagadnienia te poruszam w końcowej części pracy prezentując relację między tożsamością a identyfikacją, która jest propozycją rozwiązania współczesnego problemu „wielości” tożsamości i pozwala ustosunkować się do twierdzeń o kryzysie tożsamości.

Wracając do dylematów, do których ustosunkowanie się uznaję za istotne. Niewątpliwie analiza tożsamości każdorazowo wiąże się z koniecznością podjęcia decyzji o tym, czy pojęcie to będziemy odnosić do jednostek czy też grup jako całości, a więc oznacza wybór perspektywy indywidualnej bądź zbiorowej. Decyzja ta jednocześnie wymaga ustosunkowania się do innej spornej kwestii, wokół której także od dawna toczy się dyskusja na gruncie teoretycznym, a mianowicie czy tożsamość będzie ujmowana w wymiarze subiektywnym (jako samowiedza, posługując się kategoriami J. Szackiego) czy obiektywnym, zewnętrznym (jako „sposób bycia”), a więc jako rezultat bycia identyfikowanym przez innych. Obie decyzje uznaję za ważne także ze względu na fakt, że wyznaczają zakres zagadnień podlegających analizie oraz sposób jej przeprowadzania.

Posługiwanie się pojęciem tożsamości jednostki budzi znacznie mniej wątpliwości i kontrowersji, niż pojęcie tożsamości zbiorowej. Wprowadzenie do analizy kategorii tożsamości zbiorowej każdorazowo rodzi zastrzeżenia co do możliwości zastosowania pojęcia tożsamość do grup, obawy o popełnienie błędu hipostazowania czy tworzenia artefaktów (do tych kwestii powracam w pierwszym rozdziale). Nie to jednak jest powodem, dla którego tożsamość zbiorowa nie jest przedmiotem pracy, wystarczy wspomnieć proponowaną przez Antoninę Kłoskowską „redukcję indywidualizującą”²,

² A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

wskazującą na możliwość badania zbiorowości z perspektywy przeżyć i doświadczeń ich uczestników, by uznać, że jednym ze sposobów ich rozwiązania jest analiza tożsamości zbiorowej z perspektywy świadomościowej, czyli drogą poznania sposobów, dzięki którym jednostki identyfikują się z grupą. Tożsamość zbiorowa jest niewątpliwie interesującym zagadnieniem, jego analizę przeprowadzałam w innych opracowaniach, m.in. w monografii *Przerwana tożsamość. Odtwarzanie i tworzenie tożsamości w społecznościach postmigracyjnych*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2010, w której skoncentrowałam się na zagadnieniu tożsamości lokalnej, w artykule *Rozważania o współczesnej formule tożsamości narodowej w kontekście zmian kulturowych* [w:] *Współczesne kultury lokalne i narodowe „w polityce” i „dla polityki” – różne konteksty przestrzenne*, red. J. Kurczewska, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2018 (w druku), w którym analizuję współczesną tożsamość narodową i w pozycji *Implikacje relacji centrum–pogranicze dla tożsamości* [w:] *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Pogranicza i centra współczesnej Europy. Różnorodność praktyk i teorii*, red. D. Szaban, J. Nyckowiak, T. Kołodziej, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra 2015, podejmującej kwestię relacji władzy i tożsamości. Koncentracja na tożsamości zbiorowej wymaga poruszenia nieco innych zagadnień niż jednostkowa, przede wszystkim odwołania do wymiaru symboliczno-kulturowego, roli i znaczenia tradycji, dziedziczenia kulturowego, stereotypów, więzi społecznych, pamięci społecznej, roli terytorium i przestrzeni, itp., co odbiega od przyjętego w pracy schematu postępowania.

Analizując tożsamość z perspektywy jednostki uwzględniam jej dwa wymiary: indywidualny, najogólniej mówiąc odnoszący się do sposobów, w jakie jednostka określa siebie jako niepowtarzalną, odrębną od innych oraz społeczny (tożsamość społeczna) będący sposobem, w jaki jednostka określa siebie, w warunkach przynależności do określonych grup i kategorii społecznych. Rozumienie to współgra z traktowaniem tożsamości jako zjawiska subiektywnego, do którego dotarcie jest możliwe poprzez poznanie sposobów, w jakie jednostki definiują siebie, klasyfikują, także w relacjach

z innymi i w warunkach przynależności do grup oraz kategorii społecznych. W literaturze przedmiotu istnieje szereg opracowań z zakresu psychologii (szczególnie społecznej) i socjologii prezentujących odmienne stanowiska teoretyczne oraz porządkujących pojęcia z zakresu tożsamości jednostki. Za przykład mogą tu posłużyć prace Małgorzaty Melchior, Marii Jarymowicz, Zbigniewa Bokszańskiego³. Ponowne przywoływanie tych treści nie jest moją intencją ze względu na fakt, że zasadniczym przedmiotem tej pracy jest analiza zmian formuły tożsamości (a nie samego pojęcia), jakim podlegała ona w poszczególnych formach życia społecznego: od społeczeństwa tradycyjnego, poprzez nowoczesne, po ponowoczesne/późnowoczesne. Posługuję się w niej określeniami: tożsamość tradycyjna, nowoczesna i ponowoczesna stanowiącymi skróty pojęciowe, odnoszące się do warunków, w których kształtowana jest tożsamość, pozwalające na wskazanie specyficznych cech dla poszczególnych form porządku społecznego, a jednocześnie uniknięcie zbędnego przyjmowania czy wypracowywania jednolitej definicji tożsamości. Posługiwanie się nimi może nasuwać skojarzenia i sugerować, że odnoszą się one do tożsamości zbiorowej, należy je jednak traktować jako charakteryzujące pewien zbiór właściwości cechujących tożsamość jednostek w poszczególnych typach społeczeństw. Określenie specyfiki każdej z tych form tożsamości wymaga przeanalizowania właściwego danemu społeczeństwu typu przekształceń społeczno-kulturowych. Z racji wielości, złożoności i dynamiki procesów warunkujących tożsamość, koncentruję się na przebiegu, postaci i skutkach tych, które w poszczególnych formach

³ M. Melchior, *Spoleczna tożsamość jednostki (w świetle wywiadów z Polakami pochodzenia żydowskiego urodzonymi w latach 1944–1955)*, Uniwersytet Warszawski. Wydział Profilaktyki, Resocjalizacji i Problemów Społecznych, Warszawa 1990; M. Jarymowicz, *Tożsamość jako efekt rozpoznania siebie wśród swoich i obcych* [w:] *Tożsamość a odmienność kulturowa*, P. Boski, M. Jarymowicz, H. Malewska-Peyre, Instytut Psychologii PAN, Warszawa 1992, s. 213–275; Z. Bokszański, *Tożsamość, interakcja, grupa: tożsamość jednostki w perspektywie teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1989.

porządku społecznego uznają za najistotniejsze, wyznaczające charakterystyczną dla nich postać tożsamości.

Przyjęcie jednostkowej perspektywy ujmowania tożsamości pozwoli także w odróżnieniu od innych analiz zmiany społecznej na łączne uwzględnienie dwóch równolegle istniejących płaszczyzn zmian, zazwyczaj analizowanych rozdzielnie, a które jednocześnie określają sposób, w jaki kształtowana jest tożsamość. Mam tu na myśli sposób rozumienia podmiotu i jego miejsca w rzeczywistości społeczno-kulturowej oraz przemiany zachodzące na poziomie społeczno-kulturowym. Oba te wymiary na poziomie analitycznym rozdzielne, z perspektywy codziennego życia są współzależne i przekładają się na sposoby, w jakie jednostki postrzegają siebie w codziennych relacjach, a tym samym, jak konstruują tożsamość. Przesłanką do jednoczesnej analizy obu tych aspektów jest zatem przekonanie o zwrotności relacji zachodzących między nimi. Dominująca w danym społeczeństwie formuła podmiotowości, wyznaczając między innymi zakres autonomii jednostki, określa specyfikę struktury społeczno-kulturowej. Tym samym, wraz z czynnikami społeczno-kulturowymi, współtworzy sposób kształtowania tożsamości, treści składające się na nią i zakres ich doboru. Jednocześnie określona postać podmiotowości, koncepcja roli i miejsca jednostki w społeczeństwie, to niewątpliwie także rezultat określonej formy i sposobu kształtowania struktury społeczno-kulturowej.

Spodziewam się także, że zastosowanie tej analizy, pozwala na pełniejsze (ze względu na połączenie zagadnień podmiotowości i uwarunkowań społeczno-kulturowych) prześledzenie specyfiki zmian tożsamościowych na różnych etapach rozwoju społecznego, i ustosunkowanie się do pojawiających się stanowisk traktujących termin tożsamość i proces jej kształtowania w kategoriach permanentnego kryzysu. Analiza przemian tożsamości ma zatem posłużyć odpowiedzi na pytanie, czy współczesny zakres i charakter zmian oraz sposób, w jaki przekładają się one na tożsamość pozwala mówić o kryzysie tożsamości? Jeśli tak, to w jakich wymiarach on istnieje?

Ponadto u podstaw przyjętego w tej pracy schematu analizy realizowanego w perspektywie historycznej (długiego trwania, używając określenia Ferdinanda Braudela) leżą także założenia co do sposobu rozmienia zmiany, który określa charakter tego schematu. Przede wszystkim schemat ten nie jest zbieżny z żadną z klasycznych wizji zmiany społecznej, ujmujących ją w kategoriach cykliczności, linearności bądź ewolucji, choć z racji wpływu modernizacji na kształtowanie nowoczesności, do formuły zmiany z tego okresu będą się odnosić. Przyjmując procesualną koncepcję społeczeństwa uznaję tym samym, że rozwój społeczny jest raczej przechodzeniem od jednej formy porządku społecznego do innej, w sposób niezaplanowany, niż realizacją z góry zaplanowanej wizji czy dążeniem do osiągnięcia określonego celu. Przy czym każda z tych form nawiązuje (w różnym zakresie) do postaci wcześniejszych, choć nie musi stanowić ich kontynuacji, ani też oznaczać zerwania ze swą poprzedniczką, co więcej w każdej z tych form możliwe jest współistnienie elementów zachowujących ciągłość, jak i tych podlegających zmianom. Przyjęcie tej perspektywy pozwala traktować tożsamość i poszczególne formy porządku społecznego jako zjawiska pozostające w zwrotnej relacji do siebie, wzajemnie się warunkujące.

Przeprowadzenie analizy tożsamości tradycyjnej, nowoczesnej i ponowoczesnej/późnonowoczesnej wymaga ponadto uwzględnienia ocen formułowanych w porównaniu do form późniejszych. I tak nowoczesność stanowi podstawę oceny społeczeństwa tradycyjnego, a ponowoczesność/późnonowoczesność, oceny nowoczesności.

Książka składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym analiza specyfiki tożsamości tradycyjnej została poprzedzona wskazaniem najistotniejszych kontrowersji towarzyszących posługiwaniu się terminem tożsamość oraz przedstawieniem założeń i schematu analizy. W analizie tożsamości tradycyjnej skoncentrowano się na przedstawieniu społeczno-kulturowych uwarunkowań procesu jej kształtowania. Charakterystyka tożsamości w społeczeństwie tradycyjnym nie obejmuje wszystkich aspektów jego funkcjonowania,

uwzględnia szczególnie te, uznane za najistotniejsze dla procesu kształtowania tożsamości. Są nimi zatem przede wszystkim: konsekwencje wspólnotowego charakteru życia, rozciągającego się na wszystkie sfery życia jednostki, zapewniające trwałość i stabilność tożsamości; integralność czasoprzestrzenna, w tym nakładanie się czasu biograficznego i społecznego, wzmacniająca poczucie ciągłości i względnej niezmienności formuły tożsamości; proces socjalizacji ujmowany jako mechanizm nabywania tożsamości pozostający w głównej mierze procesem przyswajania gotowego i społecznie określonego wzorca tożsamości. Podjęte tu zostały także zagadnienia stabilności i sztywności struktury społecznej, stabilności systemu gospodarczego i prawnego, opartych na tradycji jako podstawowym mechanizmie reprodukcji systemu społeczno-kulturowego, a tym samym także tożsamości. W tej części pominięto kwestię podmiotowości i poglądów na temat sposobu rozumienia podmiotu, co jest wynikiem braku refleksji nad nimi, specyficznego dla tej formy porządku społecznego.

Rozdział drugi został poświęcony omówieniu specyfiki tożsamości nowoczesnej, w kontekście wybranych wymiarów zmian, które ją wyznaczają. W pierwszej kolejności ustosunkowano się do kwestii przemian światopoglądowych, traktowanych jako podłoże procesów przekształceń politycznych, gospodarczych i społeczno-kulturowych. Zasadniczym czynnikiem zmian tożsamościowych w nowoczesności jest upodmiotowienie jednostek, którego postać nawiązuje do przedstawianych w tej części koncepcji filozoficznych sięgających myśli oświeceniowej i romantycznej. Analiza głównych założeń, co do „natury” człowieka w obu tych stanowiskach pozwala na wskazanie czynników wyzwalających refleksję nad tożsamością, wyznaczających podstawy sprawczości, niezależności i autonomiczności jednostki wobec systemu społecznego. Zmiana tożsamościowa na poziomie społeczno-kulturowym, jest w tej części pracy rozpatrywana przez pryzmat czynników, które jednocześnie umożliwiają realizację indywidualności. Są nimi: odejście od przypisaniowości, oznaczające swobodę w zakresie doboru ról społecznych

i możliwości ich odegrania, sprzęgające tym samym tożsamość z rolą; proces socjalizacji umożliwiający przejście od tożsamości przypisanej do nabywanej; rosnąca rola znaczących innych oraz różnicy i odrębności w kształtowaniu tożsamości, a także zmiany w zakresie postrzegania czasu, którego nowoczesna, linearna postać określa ciągłość tożsamości.

Dwa kolejne rozdziały zawierają charakterystykę tożsamości współczesnej. W rozdziale trzecim przedstawione zostało znaczenie refleksji postmodernistycznej dla sposobu postrzegania współczesnych przemian, koncentrujące się na wpływie stosowanej przez postmodernistów metafory końca, kresu. Szczególne miejsce poświęcono polemice z metaforą końca podmiotu, określając przy tym współcześnie rosnące znaczenie jego roli w kształtowaniu rzeczywistości społeczno-kulturowej. Wizja kreatywnego podmiotu współgra z omawianymi w tej części pracy zmianami społeczno-kulturowymi. Ze względu na złożony charakter i przebieg zmian globalizacyjnych, tworzących wzajemnie powiązane i przenikające się układy, wymagające uwzględnienia konstelacji zmian i procesów, wyodrębniono trzy zasadnicze typy przemian. Są nimi: rosnąca indywidualizacja, tendencje do odradzania się wspólnot oraz rosnąca konsumpcja, zastępująca kulturę w roli integratora społecznego i dostarczająca nowych podstaw do kształtowania tożsamości. W rozdziale czwartym ustosunkowuję się do kwestii naruszenia w ponowoczesności dotychczasowych wyznaczników tożsamościowych, tj. spójności, ciągłości i trwałości, do którego odwołują się diagnozy kryzysu tożsamości. Przedstawiam tu propozycję uczynienia osią kształtowania współczesnej tożsamości kategorii relacyjności, refleksyjności i płynności, wskazując sposób, w jaki mogą one przyczynić się do specyficznego (ponowoczesnego) utrzymania ciągłości tożsamości, jej względnej trwałości i zachowania spójności, co jednocześnie częściowo podważa tezy o jej kryzysie.

Konsekwencją przyjętej przez mnie perspektywy analizy tożsamości w kontekście zmieniających się form porządku społecznego jest ustosunkowanie się w ostatnim rozdziale do kwestii trafności

sformułowań o kryzysie tożsamości oraz w nawiązaniu od pojawiających się w literaturze przedmiotu dyskusji związanych ze statusem pojęcia tożsamość, wskazanie na potrzebę wprowadzenia na stałe do analizy zagadnień tożsamościowych pojęcia identyfikacji, którego użyteczność rośnie wraz z różnicowaniem się współczesnej rzeczywistości, pociągającym za sobą mnogość płaszczyzn odniesień tożsamościowych. Charakterystyka pojęcia identyfikacji uwzględnia także omówienie elementów aktu identyfikacji, jej relacji z procesem kategoryzacji, zagadnienie identyfikowania w warunkach przynależności grupowej, towarzyszy jej także określenie wymiarów, w jakich zastosowanie pojęcia identyfikacji jest szczególnie użyteczne. Posłużenie się nim nie ma na celu zastąpienia terminu tożsamość czy jego wyeliminowania, są one bowiem powiązane, co wykazuję w tej części pracy, pozwala raczej na analizę zmian sposobów, w jakie współczesne jednostki radzą sobie z koniecznością określenia siebie w warunkach permanentnej zmiany.

Pragnę w tym miejscu podziękować wszystkim osobom, z których życzliwością i pomocą spotkałam się w trakcie pisania tej pracy. Przede wszystkim prof. Renacie Suchockiej, za wszelkie cenne uwagi do pracy, wsparcie, otuchę i wyrozumiałość oraz nieustającą wiarę w to, że praca powstanie. Szczególne podziękowania składam Rodzinie – Mężowi i Synowi, za wsparcie, wiarę, cierpliwość i wyrozumiałość.